

مطالعه کیفی آسیب های فضای مجازی در دانش آموزان شهر اراک

سیداحمد میرمحمدتبار^۱

مجتبی محمدی جلالی فراهانی^۲

صمد عدلی پور^۳

Qualitative study of cyberspace harms in students of Arak city

Seyed Ahmad Mir Mohamad Tabar^۱

Mojtaba Mohammadi Jalali Farahani^۲

Samad Adlipour^۳

چکیده

هدف از تحقیق حاضر مطالعه کیفی آسیب های فضای مجازی در دانش آموزان متوسطه اول شهر بوده است. برای تحقق این هدف از روش کیفی استفاده شد. داده های این مطالعه از طریق مصاحبه نیمه ساخت یافته گردآوری شده و از روش تحلیل مضمون برای تحلیل داده ها استفاده شده است. با کمک نمونه گیری هدفمند و با معیار اشباع نظری

^۱ استادیار گروه جامعه شناسی دانشگاه اراک، ایران. ahmadmirtabar@gmail.com / a-mirmohamadtabar@araku.ac.ir

۰۹۳۶۳۳۸۲۵۹۸

^۲ استادیار گروه مشاوره، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. (نویسنده مسئول) m.mohamadijalali@cfu.ac.ir

^۳ دکتری جامعه شناسی، دانشگاه تبریز، ایران. samadadlipour@gmail.com

^۴ Assistant Professor, Department of Sociology, Arak University, Iran ahmadmirtabar@gmail.com

^۵ Assistant professor counseling department, Farhangian university, Tehran, Iran (Corresponding Author)

^۶ Phd of Sociology, Tabriz University, Iran. samadadlipour@gmail.com

با ۱۴ نفر از دانش آموزان متوسطه اول شهر اراک مصاحبه گردید و نهایتاً داده‌های گردآوری شده در قالب دو مضمون کلان و ۸ مضمون سازمان دهنده، کدگذاری و تحلیل گردید. نتایج نشان می‌دهد که شش دسته‌ی کلی آسیب‌های خانوادگی، آسیب‌های تحصیلی، آسیب‌های اجتماعی، آسیب‌های روانی، آسیب‌های مذهبی و آسیب‌های جسمی را می‌توان به عنوان آسیب‌های فضای مجازی دانش آموزان در نظر گرفت. دو دسته‌ی دلایل خانوادگی (خانواده گسسته و پریشان و سوء مدیریت و نظارت) و اجتماعی (فقدان سواد رسانه‌ای، فشارهای هنجاری و گذران اوقات فراغت) به عنوان مهم‌ترین دلایل ایجاد آسیب‌های فضای مجازی مطرح شدند.

کلمات کلیدی: آسیب‌های فضای مجازی، دانش آموزان متوسطه اول، دلایل خانوادگی، دلایل اجتماعی.

Qualitative study of cyberspace harms in students of Arak city

Abstract:

The aim of the present research was to study qualitatively the harms of cyberspace in the first secondary school students of Arak city. To achieve this goal, a qualitative method was used. The data of this study was collected through semi-structured interviews and thematic analysis method was used to analyze the data. With the help of purposeful sampling and theoretical saturation criteria, 14 students of the first secondary school of Arak city were interviewed and finally the collected data were coded and analyzed in the form of two macro themes and 8 organizing themes. The results show that six categories of family harm, academic harm, social harm, psychological harm, religious harms and physical harms can be considered as cyber space harms of students. considered Two categories of family reasons (broken and troubled family and mismanagement and supervision) and social reasons (lack of media literacy, normative pressures and leisure time) were proposed as the most important reasons for creating cyberspace harms.

Key words: Cyberspace harms, first high school students, family reasons, social reasons.

بیان مسئله:

یکی از پیچیده‌ترین حوزه‌های علوم اجتماعی، مطالعه و بررسی آسیب‌های اجتماعی در جامعه می‌باشد که در طی چند دهه اخیر از سوی اعضای جامعه، مدیران و پژوهشگران، به عنوان موضوعی حساس و قابل تحلیل، مورد بررسی و کنکاش قرار گرفته است. یکی از عوامل موثر بر درگیری افراد در آسیب‌های اجتماعی در جامعه ایران رشد و توسعه فناوری‌های نوین اطلاعاتی و ارتباطی می‌باشد. با اشاعه فرهنگ غربی و گسترش و دسترسی آسان به وسایل ارتباط جمعی از قبیل اینترنت، ماهواره، و غیره، جوانان با ارزش‌ها و

الگوهای فرهنگی متنوع و متفاوت و حتی مغایر با فرهنگ سنتی و رسمی جامعه مواجه شدند. در واقع انقلاب در فناوری ارتباطات و رسانه‌ها، جهان را بیش از پیش کوچک‌تر ساخته و نوعی فشردگی در زمان و مکان ایجاد کرده و به فرایند جهانی شدن سرعت بخشیده است. به موازات این امر، شواهدی حاکی از کاهش پای‌بندی گروه‌هایی از اقشار جامعه به خصوص نوجوانان به ارزش‌ها و هنجارهای سنتی و دینی قابل مشاهده است (سراج‌زاده و بابایی، ۱۳۸۹: ۴۶).

بی‌تردید امروزه فضای مجازی نقش بی‌بدیلی در اثرگذاری بر افکار، ادراکات، نگرش‌ها و نیز رفتارهای افراد جوامع دارند. فضای مجازی و رسانه‌های همگانی به عنوان یکی از عوامل بسیار مهم اجتماعی کردن مطرح هستند. در این میان قشر نوجوان و جوان که اکثراً دانش آموز هستند بیشتر تحت تأثیر فضای مجازی می‌باشند و پیام‌ها و برنامه‌های رسانه‌ای می‌توانند در شکل‌دهی الگوهای رفتاری مطلوب و یا نامطلوب در نزد این دسته از جمعیت جوان کشور نقش بسزایی داشته باشند. از قرائن و شواهد چنین بر می‌آید که بر اثر نفوذ و گسترش فضای مجازی و همچنین افزایش ضریب نفوذ اینترنت در جامعه، بخش قابل توجهی از قشر نوجوان و جوان جامعه تحت تأثیر هجمه‌های تبلیغاتی و برنامه‌های این رسانه‌ها قرار گرفته‌اند. این هجمه‌ها بر حاکمیت فرهنگ دینی و مذهبی در میان خانواده‌ها تأثیر می‌گذارد. در نتیجه، نسل‌های جدید به سنت‌های گذشته وفادار نمی‌مانند و نسبت به باورها و رسوم که مقدس و سنتی شمرده می‌شوند، بی‌توجه می‌گردند. بنابراین، تغییرات هنجارها و ایدئولوژی‌ها به آسانی انجام می‌پذیرد (فرجاد، ۱۳۸۰: ۱۱۲).

یکی از کارکردهای منفی فضای مجازی عادی‌سازی هنجارشکنی می‌باشد. انعکاس کجروی‌های اجتماعی در رسانه‌ها در کاهش نفرت از انحرافات و عادی شدن نابهنجاری در جامعه تأثیر بسزایی دارد، زیرا فرد ضمن اطلاع از نقض هنجارها توسط رسانه‌ها، در می‌یابد که هنجارهای اجتماعی که به نظر وی غیرقابل تخطی بودند، قابل شکستن و تخلف هستند، لذا انگیزه ارتکاب جرم در فرد تقویت می‌شود. همچنین امروزه فضاهای مجازی می‌توانند زمینه را برای تحمیل هر گونه نظری فراهم آورند و با ابزارهای تبلیغات، از نفوذ و قدرت مطلق بر انسان‌ها برخوردار شوند. بر همین اساس می‌توان گفت که فضاهای با شیوه‌های خاص از طریق تبلیغات می‌کوشند به تحمیل کالاها، اندیشه‌ها و بسط شبکه نیازهای انسان‌ها بپردازند. ایجاد اختلاف و تجزیه، ایجاد وابستگی اطلاعاتی جریان یک‌سویه اطلاعات و مرکزیت ابررسانه‌ها، ایجاد گسست فرهنگی و تبلیغ الگوهای جامعه مشتری‌مبتنی بر ارزش‌های جامعه مصرفی از دیگر کارکردهای منفی فضاهای مجازی می‌باشد (حبیب‌زاده و همکاران، ۱۳۸۸: ۱۱۷).

آنچه که مسلم است، در این برهه از زمان، هنجارشکنی‌ها، کاهش آشکار انسجام و ثبات در بازتولید الگوهای تثبیت‌شده اجتماعی، فردگرایی و غیره که تا حدی به خاطر سیاست‌های اقتصادی و اجتماعی اعمال شده پس از پایان جنگ تحمیلی، از جمله سیاست تعدیل اقتصادی، تاکید بر مصرف‌گرایی و مانور تجمل و از سوی دیگر، به علت گسترش ارتباطات ملی و جهانی بوده، تمامی اقشار اجتماعی، شهرهای کوچک و مناطق روستایی را در همان ابعاد و یا حتی بیشتر از مناطق شهری بزرگ‌تر تحت تاثیر قرار داده است. عمومیت یافتن این آسیب‌ها و نقض عمده و غیرعمده هنجارهای سنتی و رسمی جامعه و به عبارتی نادیده گرفتن موازین عرفی و شرعی که منجر به اضمحلال تدریجی فرهنگ و هویت اسلامی و برهم زدن نظم و نظامات زندگی می‌شود، در شرایط کنونی، تبدیل به یک مسئله اجتماعی گردیده و ابعاد گسترده‌ای را به خود گرفته است (شمس و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۰۴).

ربیعی و محمدزاده (۱۳۹۲) استفاده کنترل نشده از فضای مجازی، تکامل فیزیکی و رشد اجتماعی و روانی جوانان و نوجوانان را در معرض خطر قرار داده است. با توجه به اهمیت جامعه مورد مطالعه، ترس و بیم از تخریب مبانی اخلاقی و اجتماعی، و نداشتن امنیت روانی و فرهنگی ناشی از آسیب‌های فضای مجازی واکنشی منطقی قلمداد می‌گردد (هاتف، ۱۳۸۸). بدون شک گسترش فضای مجازی در بین دانش‌آموزان از شتابی بی‌سابقه برخوردار بوده است. هیچ رسانه دیگری بیش از این قادر نبوده در چنین مدت کوتاهی، تحولی چنین عظیم در زمینه آسیب‌های اجتماعی ایجاد کند و جامعه را این گونه زیر نفوذ خود در آورد (پورشهریاری، ۱۳۸۶). به عنوان مثال، اثر رسانه بر هویت از موضوعات دامنه دار حوزه علوم ارتباطات و اطلاع‌رسانی است این اثر از دو طریق بر مخاطب اعمال می‌شود: از طریق محتوا و از طریق شکل، ایده خنثی نبودن رسانه و تاثیر قالب آن بر هویت کاربرانش، یکی از دستاوردهای مهم مارشال است. به نظر مک لوهان مهمترین اثر رسانه‌های این است که بر عادات درک و تفکر ما اثر می‌گذارد (حبیبی و همکاران، ۱۳۹۲). نتایج مطالعه دریفوس (۱۳۸۳) درباره تاثیر اجتماعی و روان‌شناختی اینترنت نشان داد که استفاده از اینترنت با کاهش تعاملات فردی با اعضای خانواده، سبب کاهش اندازه حلقه اجتماعی و افزایش احساس افسردگی و تنهایی بوده است. مطالعات اخیر دانشگاه استنفورد، ایجاد انزوای حاصل از فضای مجازی را ثابت کرد (به نقل از رهبر و همکاران، ۱۳۹۴). همچنین برخی از تحقیقات مدعی‌اند که استفاده از فضای مجازی یک فعالیت زمان‌گیر است، لذا مدت تعامل نوجوان را با خانواده کاهش می‌دهد (ربیعی و محمدزاده، ۱۳۹۲).

از آنجا که نوجوانان دانش آموز بخش مهمی از سرمایه انسانی جامعه را تشکیل می‌دهند، تغییرات اجتماعی - فرهنگی این نسل از این ظرفیت برخوردار است که منشأ دگرگونی‌هایی در دیگر سطوح جامعه باشد. وقوع چنین تغییراتی ممکن است نقش تعیین‌کننده‌ای بر فرایند تربیت اجتماعی و کیفیت تعامل جوانان با جامعه داشته باشد و شالوده‌های نظم اجتماعی را تحت تاثیر قرار دهد. از این رو، شناخت این‌که آنان چگونه از قابلیت‌های فضای مجازی استفاده می‌کنند و از آن تاثیر می‌پذیرند، به یک دغدغه مهم تبدیل می‌شود. با این حال، گسترش استفاده از فضای مجازی در تعاملات روزمره منجر به ایجاد تغییر در زندگی روزمره افراد به ویژه قشر جوان شده است. جاذبه‌های این فضا منجر شده افراد ساعات زیادی از روز خود را در این فضا گذرانده و تعاملات در این فضا را جایگزین تعاملات با اعضای خانواده و همسالان خود کنند. آسیب‌های فضای مجازی باعث تغییر سبک زندگی در میان نسل جوان ایرانی شده، زیرا این نسل از جامعه به دلیل این‌که با محدودیت ارزشی، هنجاری، خانوادگی و قانونی در جامعه رو به روست، بیشتر شیفته جذابیت‌های جدید می‌شود. این معضل باعث شده که این نسل، سبک زندگی خود را تغییر دهد و به سمت استفاده از زمان بیشتر از فضای مجازی سوق یابد. افزایش بی‌رویه ارتباط مجازی در فضاهای اینترنتی، مصرف‌گرایی شدید را به همراه می‌آورد؛ استفاده مفرط از این فضا، فعالیت‌های بدنی را کاهش می‌دهد، به سلامت اجتماعی، جسمانی، فردی و خانوادگی ضربه وارد می‌کند (شربتیان و بخارایی، ۱۳۹۳: ۱۴۸-۱۴۷).

مشاهده آمارها و شواهد افزایش کارکردهای منفی فضای مجازی و آسیب‌های آن به خصوص در دانش آموزان، دال بر گسترش و شکل‌گیری رفتارهای غیرمقبول، ناهم‌نوازی با هنجارهای رسمی و مورد پذیرش عموم، و در پی آن، به مخاطره افتادن امنیت اجتماعی است که نیاز به بررسی میزان آسیب‌های فضای مجازی در قشر نوجوان دارد که در این مطالعه به صورت کیفی آسیب‌های فضای مجازی در دانش آموزان شهر اراک شناسایی و دلایل بروز آن بررسی خواهد شد.

مروری بر ادبیات تجربی:

مطالعات کیفی مربوط به آسیب‌های فضای مجازی در دانش آموزان، از جمله موضوعاتی است که سابقه بسیار کمی در داخل کشور دارد. با این وجود، در این قسمت مطالعات حوزه‌ی آسیب‌های فضای مجازی دانش آموزان مرور می‌شود.

حدادیان و همکاران (۱۴۰۲) تحقیقی را با هدف تبیین جامعه‌شناختی آسیب‌های اجتماعی فضای مجازی در نوجوانان پسر شهر تهران انجام دادند. این پژوهش از نظر هدف، کاربردی و از لحاظ روش توصیفی -

تحلیلی با استفاده از فن پیمایش است. جامعه آماری پژوهش، دانش آموزان پسر متوسطه دوم شهر تهران هستند که در گروه سنی ۱۸-۱۶ سال قرار دارند و براساس فرمول کوکران، تعداد ۳۸۳ نفر به عنوان حجم نمونه انتخاب شده است. داده های پژوهش به وسیله پرسشنامه جمع آوری شده که روایی آن با استفاده از روش منطقی و نظرات کارشناسان آسیب های اجتماعی و فضای مجازی به لحاظ کمیت و کیفیت مورد تایید قرار گرفته است. گمنامی، گروه همالان، ناکامی های فردی و اجتماعی، عدم دل بستگی خانوادگی و محتوای برنامه رسانه ملی با آسیب های اجتماعی رابطه معناداری داشته و با افزایش میزان استفاده از فضای مجازی، میزان آسیب های اجتماعی متوجه نوجوانان شامل سرقت اطلاعات، زورگیری مجازی، خشونت کلامی، خشونت روانی، خشونت مالی و خشونت جنسی افزایش می یابد. نتایج پژوهش نشان داد که نوجوانان پسر تحت تاثیر استفاده از فضای مجازی، در معرض انواع آسیب های اجتماعی ناشی از این فضا هستند که آموزش و بسترسازی مناسب جهت استفاده بهینه از فضای مجازی از طریق دستگاه های ذی ربط، مسیول و خانواده ها همراه با تقویت استحکام روابط صمیمانه والدین و فرزندان می تواند در مدیریت استفاده مطلوب از فضای مجازی و کاهش آسیب های اجتماعی این فضا موثر واقع شود.

شیوندی و همکاران (۱۴۰۱) تحقیقی را با هدف مقایسه ی ویژگی های روانشناختی دانش آموزان درگیر در فضای مجازی و دانش آموزان معمولی در دانش آموزان دوره ی متوسطه اول و دوم در شهرستان پلدختر انجام دادند. این پژوهش مبتنی بر روش علی- مقایسه ای بود. جامعه ی آماری پژوهش حاضر شامل کلیه ی دانش آموزان مدارس دوره متوسطه ی شهرستان پلدختر در سال ۹۷-۹۶ برابر با ۳۹۹۰ نفر بود. بر اساس جدول کرجسی و مورگان، ۳۵۰ نفر (۱۷۵ دختر و ۱۷۵ پسر) به عنوان نمونه در نظر گرفته شد. افراد نمونه بر اساس روش نمونه گیری تصادفی چندمرحله ای انتخاب شدند. پرسشنامه عشق به یادگیری مک فارلن (۲۰۰۳)، شادکامی آکسفورد (۱۹۸۹)، عزت نفس روزنبرگ، جهت گیری زندگی شیپر و کارور (۱۹۹۴)، انگیزش پیشرفت هرمنس (۱۹۷۰) و مهارت های خودتنظیمی بوفارد و همکاران (۱۹۹۵) مورد استفاده قرار گرفت. تحلیل داده ها نشان داد که دانش آموزان درگیر در فضای مجازی به طور معناداری، عشق به یادگیری، شادکامی و انگیزش پیشرفت تحصیلی کمتر، عملکرد تحصیلی ضعیف تر، عزت نفس پایین تر و جهت گیری زندگی بدبینانه تر نشان دادند و تنها در استفاده از مهارت های خودتنظیمی با دانش آموزان معمولی تفاوت معنادار نداشتند. یافته های بدست آمده از این پژوهش حاکی از این است که غرق شدن دانش آموزان در فضای مجازی از جنبه های گوناگون می تواند زمینه ی آسیب رساندن به نوجوانان، به عنوان فراگیران دانش، را موجب گردد؛ که این آسیب در وهله ی نخست می تواند جنبه عاطفی داشته و عشق به یادگیری، شادمانی، عزت نفس و خوش بینی در

نوجوانان را به عنوان سازه‌های اساسی رشد مورد هجوم قرار دهد و در وهله‌ی بعد، افت تحصیلی و عملکرد تحصیلی نامناسب را به دنبال داشته باشد.

رحمانی و ایل بیگی (۱۴۰۰) تحقیقی را با هدف بررسی نقش ابعاد شخصیتی هگزاکو و نگرش‌های مذهبی و هوش اخلاقی در پیش‌بینی آسیب‌های فضای مجازی در دانش‌آموزان دختر دوره دوم مقطع متوسطه شهر مشهد انجام دادند. جامعه آماری این پژوهش را کلیه دانش‌آموزان دختر دوره دوم متوسطه شهر مشهد در سال تحصیلی ۱۳۹۹-۱۴۰۰ تشکیل داد. حجم نمونه با استفاده از روش نمونه‌گیری تصادفی خوشه‌ای ۲۲۸ نفر انتخاب شد. در این پژوهش از پرسشنامه شخصیت هگزاکو (اشتون و لی، ۲۰۰۰)، سنجش نگرش مذهبی (خدایاری فرد و همکاران، ۱۳۹۷)، هوش اخلاقی (لنیک و کیل، ۲۰۰۵) و آسیب‌های فضای مجازی (زندوانیان و همکاران، ۱۳۹۲) استفاده شد. یافته‌ها به روش همبستگی پیرسون و رگرسیون چند متغیره گام به گام، تجزیه و تحلیل شد. نتایج نشان داد که هیچ یک از مولفه‌های هوش اخلاقی و نگرش‌های مذهبی با آسیب‌های فضای مجازی ارتباط معناداری نداشتند و از بین مولفه‌های ابعاد شخصیتی هگزاکو فقط عامل توافق و سازگاری با آسیب‌های فضای مجازی رابطه مثبت معنادار دارند. همچنین نتایج تحلیل رگرسیون چندگانه که توافق و سازگاری می‌تواند به صورت معناداری تغییرات مربوط به احساس تنهایی را دانش‌جویان تبیین کنند. همچنین این نتایج نشان داد که ۱۲ درصد از واریانس آسیب‌های فضای مجازی دانش‌آموزان، توسط ابعاد شخصیتی هگزاکو و نگرش‌های مذهبی و هوش اخلاقی تبیین می‌شود.

خواجه‌نوداحمدی و ابراهیمی (۱۴۰۰) تحقیقی را با هدف شناسایی رابطه عوامل فردی، خانوادگی و اجتماعی با بزه دیدگی در فضای مجازی انجام دادند. جامعه آماری شامل کلیه دانش‌آموزان دختر دوره متوسطه شهر تهران بود که ۳۲۶ نفر از آن‌ها با استفاده از روش نمونه‌گیری گلوله برفی مجازی به عنوان نمونه پژوهش انتخاب شدند. شرکت کنندگان در این پژوهش به مقیاس‌های بزه دیدگی در فضای مجازی (بویلگا و همکاران، ۲۰۱۹)، خودپنداره (گارسیا-گراو و همکاران، ۲۰۱۴)، ارتباط والد-نوجوان (پورسل، ۲۰۰۷) و قربانی شدن توسط همسالان (جوزف و استاکتون، ۲۰۱۸) به صورت برخط پاسخ دادند. نتایج تحلیل رگرسیون چندگانه نشان داد خودپنداره، ارتباط والد-نوجوان و قربانی شدن توسط همسالان پیش‌بینی کننده تجربه بزه دیدگی در فضای مجازی در میان دانش‌آموزان هستند که در این میان ارتباط بی‌دردسر والد-نوجوان و قربانی شدن کلامی و دستکاری اجتماعی توسط همسالان به عنوان عامل خطر برای افزایش بزه دیدگی در فضای مجازی و خودپنداره اجتماعی و جسمانی و ارتباط باز والد-نوجوان به عنوان عوامل محافظ در برابر بزه دیدگی در فضای مجازی محسوب می‌شوند. این نتایج، اهمیت توجه به وضعیت حضور دانش‌آموزان

در فضای مجازی و خطرات ناشی از آن و تدبیر و کاربست راهکارهایی برای تقلیل عوامل منفی اثرگذار و مرتبط با بزه دیدگی در فضای مجازی و ایجاد و بهبود عوامل مثبت محافظ را توسط خانواده و نظام آموزش و پرورش مورد تاکید قرار می دهد.

ابراهیمی و همکاران (۱۳۹۹) تحقیقی را با هدف آزمون کفایت روان سنجی مقیاس قربانی شدن در فضای مجازی در میان ۳۲۶ نفر از دانش آموزان دختر شهر تهران که با استفاده از روش نمونه گیری گلوله برفی مجازی، انجام دادند. در این مطالعه، دانش آموزان به مقیاس قربانی شدن در فضای مجازی (بویلگا و همکاران، ۲۰۱۹)، مقیاس ارتباط والد-نوجوان (پورسل، ۲۰۰۷) و مقیاس قربانی شدن توسط همسالان (جوزف و استاکتون، ۲۰۱۸) پاسخ دادند. به منظور تعیین روایی عاملی مقیاس قربانی شدن در فضای مجازی از روش های آماری تحلیل عاملی اکتشافی و تحلیل عاملی تاییدی و به منظور بررسی همسانی درونی آن از ضرایب آلفای کرونباخ استفاده شد. همچنین، به منظور مطالعه روایی سازه، ضریب همبستگی بین مقیاس قربانی شدن در فضای مجازی و مقیاس های ارتباط والد-نوجوان و قربانی شدن توسط همسالان گزارش شد. نتایج تحلیل مولفه های اصلی با استفاده از چرخش واریماکس نشان داد مقیاس قربانی شدن در فضای مجازی از دو عامل قربانی مستقیم و قربانی غیرمستقیم در فضای مجازی تشکیل شده است. شاخص های برازش تحلیل عاملی تاییدی بر پایه نرم افزار آموس، وجود این دو عامل را تایید کرد. نتایج مربوط به همبستگی مثبت بین ابعاد مقیاس قربانی شدن در فضای مجازی با ابعاد مقیاس قربانی شدن توسط همسالان و همبستگی ضعیف با ابعاد مقیاس ارتباط والد-نوجوان به طور تجربی از روایی سازه مقیاس قربانی شدن در فضای مجازی حمایت کرد. مقادیر ضرایب همسانی درونی مقیاس مطلوب گزارش شد. در مجموع، یافته های پژوهش نشان داد که مقیاس حاضر برای سنجش قربانی شدن در فضای مجازی در دانش آموزان دختر ابزاری روا و معتبر است.

زندوانیان و همکاران (۱۳۹۲) تحقیقی را با هدف شناسایی آسیب های فضای مجازی بین دانش آموزان دختر مقطع متوسطه شهر یزد انجام دادند. روش، توصیفی -پیمایشی و جامعه آماری شامل کلیه دانش آموزان دختر مقطع متوسطه شهر یزد است که با روش نمونه گیری تصادفی خوشه ای انتخاب شدند. نتایج نشان داد که استفاده از فضای مجازی در ابعاد خانوادگی، تحصیلی، سازگاری، اعتقادی - عبادی و روانی دانش آموزان تاثیر منفی دارد و بین وسایل، «تلفن همراه» بیشترین و بازی های رایانه ای کمترین آسیب را بر دانش آموزان داشته است. دانش آموزان در اولویت بندی راهکارهای مقابله با آسیب های فضای مجازی، تقویت ارتباطات منطقی و عاطفی در خانواده و جایگزین کردن تفریح های سالم، درگیرکردن افراد در فعالیت ها و برنامه های

مثبت را مهم ترین و افزایش نظارت حوزه های سیاسی امنیتی و فیلترینگ را کم اهمیت ترین راهکار برای کاهش آسیب های فضای مجازی دانسته اند.

خرازانی (۱۳۹۵) تحقیقی را با هدف بررسی رابطه استفاده از فضای مجازی با گرایش دانش آموزان به خشونت انجام داد. این تحقیق با روش توصیفی - پیمایشی با انتخاب جامعه آماری از دانش آموزان منطقه ۲۲ تهران صورت گرفته است. همچنین، برای نمونه گیری ابتدا با محاسبه حجم نمونه از طریق معادله کوکران، تعداد ۱۴۶ نفر انتخاب و نمونه ها با روش نمونه گیری خوشه ای چندمرحله ای از سطح دبیرستان های منطقه انتخاب شدند. ابزار تحقیق نیز برای جمع آوری داده ها، پرسشنامه محقق ساخته بوده که قبل از اجرا، اعتبار و پایایی آن مورد تایید قرار گرفت که در نهایت، داده ها در دو بخش توصیف و آزمون فرضیه ها مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند. یافته های تحقیق نشان می دهد که نقش خانواده در کنترل گرایش به خشونت دانش آموزان بسیار موثر بوده و در رتبه اول قرار دارد، همچنین، فضای خشونت طلبی در اینترنت و بازی های اینترنتی نیز در افزایش خشونت طلبی دانش آموزان موثر بوده و در رتبه های دوم و سوم قرار دارند. نتایج نشان می دهد عضویت دانش آموزان در گروه های استفاده کننده در اینترنت و استفاده از بازی های رایانه ای سبب گرایش آنان به خشونت می شود. از طرفی، کنترل و نظارت بر استفاده آنان از اینترنت و بازی های رایانه ای سبب کنترل خشونت در این گروه می شود.

در یک جمع بندی از این تحقیقات مرور شده پیشین می توان اشاره کرد که بیشتر این تحقیقات به صورت کمی و پیمایشی موضوع آسیب های فضای مجازی را بررسی کرده اند. همچنین در بین عوامل موثر بر آسیب های فضای مجازی، ضعف روابط خانوادگی و مذهبی، و ضعف برخی مهارت های اجتماعی مثل سواد رسانه ای و ارتباط موثر بیشترین تاثیر را بر این آسیب ها می گذارند. در تحقیقات پیشینه کمبود تحقیقی که به صورت کیفی مولفه ها و دلایل آسیب های فضای مجازی در دانش آموزان، را بررسی کند، احساس می شود. بدین ترتیب می توان بیان کرد که به دلیل عدم بررسی کیفی مولفه ها و دلایل آسیب های فضای مجازی در دانش آموزان در تحقیقات قبلی، این تحقیق با روش کیفی مولفه ها و دلایل آسیب های فضای مجازی در دانش آموزان شهر اراک را بررسی می کند.

چارچوب مفهومی پژوهش:

یکی از وجوه تمایز پژوهش های کمی و کیفی در شیوه به کارگیری و استفاده آنها از مفاهیم نظری است؛ بدین معنا که در تحقیقات کمی بیشتر بر پایه آزمون فرضیات استخراج شده از چارچوب نظری هدایت

می‌شوند، اما در پژوهش کیفی از نظریه در جهت صورت‌بندی سوالات پژوهش، شناسایی مفاهیم حساس و حساسیت نظری که راهنمای مراحل مختلف تحقیق است، بهره گرفته می‌شود. اشترواس و کوربین (۱۳۹۱) نیز معتقدند تحقیقات کیفی، پژوهش‌هایی اکتشافی‌اند، بنابراین محقق از همه مقولات مناسب و مربوط به نظریه‌اش آگاهی قبلی نخواهد داشت و عموماً بعد از اینکه مقوله‌ای آشکار شد ممکن است بخواهد به متون تخصصی مراجعه نماید و ببیند آیا این مقوله در آنجا یافت می‌شود یا نه و اگر وجود دارد سایر محققان درباره‌اش چه نظری دارند؟ بر این اساس، پژوهش حاضر بر نظریات و مفاهیم نظری قابلیت ارجاع و استناد مبتنی است که در زیر بدان‌ها پرداخته می‌شود:

تعدد کارکردها و پیچیدگی فضای مجازی موجب شکل‌گیری دیدگاه‌های متفاوت و گاه متضاد در باب آثار مثبت و منفی آن شده است. در این میان، اندیشمندانی که در قبال فضای مجازی موضعی آرمان‌گرایانه گرفته‌اند؛ بیشتر نیمه پر لیوان و آثار مثبت را برجسته ساخته‌اند؛ ولی آنان که از منظر انتقادی به فضای مجازی نگریسته‌اند، بیشتر بر آثار منفی آن تأکید می‌کنند. در دیدگاه بدبینانه، برخی آثار منفی نیز برای فضای مجازی بیان شده است که از میان آنها می‌توان به این موارد اشاره نمود: پرورش نوع جدیدی از فردگرایی افراطی؛ بدل‌سازی جهان‌بینی‌ها و برتری فرهنگی آمریکا به وسیله نخبگان سنتی از طریق اینترنت؛ تسهیل تجاوز به حریم‌های خصوصی؛ رشد جوامع کاذب در برابر جامعه واقعی؛ قیچی کردن شبکه‌های اجتماعی و جداسازی افراد از خانواده و دوستان؛ جایگزینی خویشاوندی‌های اجتماعی برون‌خط با پیوندهای اجتماعی برخط و ترجیح روابط برخط بر روابط برون‌خط به سبب بهره‌مندی از آزادی و ابتکار عمل بیشتر؛ کاهش سرمایه اجتماعی؛ گوشه‌گیری و بریدگی از مشارکت‌های محسوس و عینی؛ تضعیف مسئولیت اجتماعی به علت امکان ابداع هویت‌های گوناگون؛ درگیر شدن کاربران با محیط برخط به جای تعامل با افراد حقیقی و دگرگونی تعاملات اجتماعی از تعامل انسانی به تعامل با فناوری (روشندل اربطانی و صابر، ۱۳۹۱: ۱۲۱-۱۱۹).

نظریه کاشت^۱ یا پرورش گریز بر کنش متقابل میان رسانه و مخاطبانی که از آن رسانه استفاده می‌کنند و نیز بر چگونگی تأثیرگذاری رسانه‌ها بر مخاطبان تأکید دارد. فرض اساسی این نظریه این است که بین میزان مواجهه و استفاده از رسانه و واقعیت‌پنداری در محتوا و برنامه‌های آن رسانه ارتباط مستقیم وجود دارد. به این صورت که ساعت‌های متمادی مواجهه با رسانه‌ای خاص باعث ایجاد تغییر نگرش و دیدگاه‌های موافق

1-Cultivation theory

با محتوای رسانه می‌شود. در واقع نظریه کاشت با تعیین میزان و نوع برنامه‌های مورد استفاده از رسانه‌ها، میزان تأثیر را مطالعه می‌کند تا به سازوکار و نحوه تأثیر دست پیدا کند (قاسمی و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۶).

نظریه کاشت به فرایند انباشتی و متراکمی اشاره دارد که به وسیله آن، رسانه اعتقادات و باورها را درباره واقعیت اجتماعی پرورش می‌دهد. همچنین بر اساس این نظریه، رسانه اغلب استنباط‌هایی ویژه و غیرواقعی از دنیا ارائه می‌دهد و دنیا را مکانی خشن‌تر و خطرناک‌تر از آنچه که آمارهای واقعی نشان می‌دهند، معرفی می‌کند (باهنر و جعفری کیدقان، ۱۳۸۹: ۱۴۰). وی که اثر اصلی رسانه به خصوص تلویزیون را جامعه‌پذیری یعنی اشاعه ثبات و پذیرش وضعیت موجود می‌داند، معتقد است که رسانه تغییرات را به تنهایی به حداقل نمی‌رساند؛ بلکه این امر با هماهنگی دیگر نهادهای عمده فرهنگی محقق می‌شود. این نظریه معتقد است که رسانه در بلندمدت موجب تأثیر در جهان‌بینی و نظام ارزشی بینندگان پرمصرف خود می‌شود و به آن‌ها نگرش رسانه‌ای واحد در مورد واقعیات می‌بخشد (قاسمی و همکاران، ۱۳۹۳: ۵۸). در واقع نظریه گربنر با تفاوت قائل شدن بین مخاطب عادی و پرمصرف، تأثیر زیاد تلویزیون بر مخاطب پرمصرف را اثبات می‌کند. گربنر بیان می‌کند که از نظر تماشاگران پرمصرف، تلویزیون عملاً، دیگر منابع اطلاعات، افکار و آگاهی‌ها را به انحصار درآورده و یکی می‌کند. اثر این مواجهه با پیام‌های مشابه، چیزی را تولید می‌کند که وی آن را کاشت یا آموزش جهان‌بینی، نقش‌ها و ارزش‌های رایج، می‌نامد (مورگان^۱، ۱۹۹۵).

نظریه امپریالیسم فرهنگی^۲ بیان می‌کند که کشورهای پیشرفته باورها، ارزش‌ها، دانش، هنجارهای اجتماعی و سبک زندگی مخصوص خود را به سایر کشورها تحمیل می‌کنند. امپریالیسم فرهنگی به صورت تحمیل فرهنگی کشورهای قدرتمند بر کشورهای ضعیف هم تعریف می‌گردد. این تحمیل به صورت هدفمند و عمدی انجام می‌شود، به این خاطر که این تحمیل فرهنگی با علائق و منافع سیاسی ایالات متحده و سایر کشورهای سرمایه‌دار قدرتمند در ارتباط می‌باشد (سلون^۳، ۱۹۹۱). بنابراین امپریالیسم فرهنگی را می‌توان به عنوان جزیی جدانشدنی از روندهای شناخته شده در راستای جهانی شدن در نظر گرفت. به واسطه امپریالیسم فرهنگی ارزش‌های فرهنگ‌های محلی از سوی ارزش‌های فرهنگی مسلط غربی (که با ارزش‌های بنگاه‌های چند ملیتی پیوند دارند) تهدید شده و در نهایت جایگزین می‌شوند (وایت^۴، ۱۹۸۳). با توجه به نظریه امپریالیسم فرهنگی، کشورهای غربی به علت تسلط بر فناوری ارتباطی و اطلاعاتی و فضای مجازی، ارزش

1 - Morgan

2 - cultural imperialism theory

3 - Salwen

4 - White

ها و هنجارهای غربی را بر کشورهای دیگر تحمیل می‌کنند. پس می‌توان از این نظریه استنباط کرد که استفاده از فضای مجازی باعث کاهش ارزش‌ها و هنجارهای محلی مثل خانواده و مذهب در کشور ایران گردد. در یک جمع بندی از این قسمت باید بیان کرد که تغییرات اجتماعی و به تبع آن فرهنگ، با سطح فناوری موجود در جامعه رابطه مستقیمی دارند، به هر حال، تاثیر فناوری همیشه مستقیم نیست و می‌تواند غیرمستقیم و با تأخیر نیز باشد. به عبارت دیگر، فناوری جدید به خودی خود منجر به شکل‌گیری نظام‌های سیاسی، باورهای مذهبی، و نگرش‌های اخلاقی جدید نمی‌شود، بلکه در نهادها، هنجارها، و ارزش‌های موجود جامعه تغییر ایجاد می‌کند. بنابراین، در تغییر ارزش‌های دینی هم تاثیر فضای مجازی همیشه مستقیم نیست و بیشتر تابع نوع استفاده از آن و متغیرهایی چون سن، جنس، تحصیلات و... است. در کنار این موارد، بعضی از صاحب‌نظران بر این عقیده‌اند که رسانه‌ها به خودی خود آسیب‌زا هستند. آنان به انفعال مطلق انسان در مقابل رسانه و تأثیر اجتناب‌ناپذیر رسانه‌ها در حیات انسانی اشاره کرده‌اند و معتقدند رسانه‌های جمعی جدید، مهاجمان بیگانه‌ای هستند که پیام، افکار و مفاهیم‌شان را به‌طور مستقیم به اذهان مخاطبان دست بسته خود القا می‌کنند و می‌توانند پیامدهای منفی و ضد اجتماعی به دنبال داشته باشند.

روش پژوهش

در این پژوهش، جهت دستیابی به پاسخ مسئله و اهداف پژوهش از روش کیفی استفاده شد. روش کیفی، روشی استقرایی است که از اطلاعات مرتبط با افراد مرتبط با موضوع ساخته می‌شود که بستگی به آن موقعیت یا زمینه‌ای دارد که مشارکت‌کنندگان در آن زندگی می‌کنند. در این روش، مفهوم‌سازی و عملیاتی کردن داده‌ها همزمان با گردآوری داده و تحلیل اولیه داده‌ها انجام می‌شود. این روش از یک مجموعه‌ی منظم از گردآوری داده و فرایندهای تحلیل به منظور توسعه نظریه استقرایی مشتق از داده استفاده می‌کند (قادرزاده و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۷). انجام یک روش کیفی مناسب مستلزم داده‌های متنی-مصاحبه‌ای عمیق است. لذا در تحقیق حاضر جهت گردآوری داده از تکنیک مصاحبه نیمه ساخت یافته استفاده شد. مشارکت‌کنندگان در این تحقیق، دانش‌آموزان متوسطه اول شهر اراک هستند. روش نمونه‌گیری برای انتخاب افراد هدفمند و برای گردآوری داده‌ها از نمونه‌گیری نظری استفاده شده است. جهت تعیین حجم نمونه از معیار اشباع نظری استفاده گردید. اشباع نظری^۱ به این معنا است که در فرایند گردآوری داده‌ها هیچ داده جدیدی پیدا نشده است که محقق به وسیله آن بتواند ویژگی مقوله را گسترش دهد. به تدریج محقق مطمئن می‌شود که مقوله‌های او اشباع شده‌اند و از

---

1 - Theoretical saturation

جستجو برای دستیابی به داده جدید و تنوع داده‌ها دست می‌کشد (نوغانی و محمدی، ۱۳۹۵: ۱۷۰). در تحقیق حاضر بعد از انجام ۱۴ مصاحبه اشباع نظری حاصل گردید. برای تحلیل داده‌ها، از تحلیل مضمون و فرایند کدگذاری داده‌ها مطابق الگوی پیشنهادی اشتروس و کوربین (۱۳۹۱) بهره گرفته شد. این الگو شامل سه مرحله کدگذاری باز، کدگذاری محوری و کدگذاری انتخابی می‌باشد.

برای قابلیت اعتماد در این تحقیق از تکنیک‌هایی استفاده شد. قابلیت اعتماد، به بیانی ساده میزانی است که در آن می‌تواند به یافته‌های یک پژوهش کیفی متکی بود و به نتایج آن اعتماد کرد (محمدپور، ۱۳۸۸: ۴۷). برای بررسی قابلیت اعتماد در این تحقیق از معیار اطمینان‌پذیری^۱ استفاده شد. این معیار به درجه بازیافت و تکرار پذیری داده‌ها توسط سایر پژوهشگران اطلاق می‌شود. در این تحقیق برای دستیابی به اطمینان‌پذیری از یک مصاحبه‌گر کمکی برای جمع‌آوری، تفسیر و مقایسه‌ی داده‌های مصاحبه استفاده شد. همچنین همه‌ی مراحل جمع‌آوری، کدگذاری و تفسیر داده‌ها از قبل مشخص گردید تا مصاحبه‌گران یک رویه مشخص و منسجم را طی نمایند.

یافته‌های تحقیق

مشارکت‌کنندگان در این قسمت تحقیق حدود ۱۴ نفر از دانش‌آموزان متوسطه اول شهر اراک متشکل از ۸ دانش‌آموز دختر (۳ نفر پایه هفتم، ۳ نفر پایه هشتم و ۲ نفر پایه نهم) و ۶ دانش‌آموز پسر (۲ نفر پایه هفتم، ۲ نفر پایه هشتم و ۲ نفر پایه نهم) بودند. یافته‌های حاصل از مصاحبه‌های نیمه ساختارمند انجام شده در حوزه آسیب‌های فضای مجازی از دانش‌آموزان مورد تحلیل مضمون قرار گرفتند و در نهایت به دو مضمون فراگیر و ۸ مضمون سازمان‌دهنده دست یافتیم که در ادامه بدان‌ها اشاره می‌شود.

مضمون فراگیر اول: آسیب‌های حوزه فضای مجازی

در مصاحبه‌های به عمل آمده درباره آسیب‌های حوزه فضای مجازی، به ۱۵ مضمون پایه اشاره شد که این موارد در قالب مضامین فراگیر و سازمان‌دهنده قابل تقسیم بندی بودند. این مضامین پایه مورد اشاره ابتدا به شش دسته‌ی کلی آسیب‌های خانوادگی، آسیب‌های تحصیلی، آسیب‌های اجتماعی، آسیب‌های روانی، آسیب‌های مذهبی و آسیب‌های جسمی تقسیم شدند. سپس هر کدام از این ۶ دسته‌ی کلی به دسته‌های فرعی‌تر تقسیم و مصادیق مورد اشاره در آن به صورت جدول زیر آورده شد.

جدول ۱- آسیب‌های حوزه فضای مجازی از منظر دانش‌آموزان

---

1 - Confirmability

مضمون فراگیر	مضامین سازمان دهنده	مضامین پایه	مفاهیم
	آسیب های خانوادگی	مشکلات تعاملی	کاهش ارتباط با اعضای خانواده عدم علاقه شرکت در جلسات و مهمونی ها خانوادگی علاقه به حضور در اتاق شکاف بین نسلی
		مشکلات تهاجمی	بی احترامی به اعضای خانواده عدم حرف شنوی فرزندان جر و بحث و دعوا با اعضای خانواده دروغ گویی به اعضای خانواده
	آسیب های تحصیلی	فرایندی	اتلاف وقت کم شدن خلاقیت حواس پرتی پرش ذهنی هنگام درس خواندن
		پیامدی	افت عملکرد تحصیلی حاضر نشدن در سر کلاس
آسیب های فضای مجازی		فقدان مهارت های ارتباطی	ارتباط با جنس مخالف شکست عشقی دوستی های مجازی نداشتن دوست سالم در دنیای واقعی
		انحراف جنسی	رواج بی بندوباری جنسی پورنوگرافی خودارضایی دیدن محتوای نامناسب
		مصرف دخانیات، مواد و الکل	مصرف مواد مخدر مصرف الکل مصرف سیگار
		خشونت	تمایل به پرخاشگری دعوا و درگیری
		تقلید افراطی و ناهنجار	پیروی از مدهای جدید پیروی کورکورانه از سلبریتی ها قبیح زدایی از رفتارهای ناهنجار رواج فحاشی شوخی های ناهنجار و جنسی مقایسه کردن خود با دیگران الگو یابی و گروه مرجع نامناسب فرار از منزل

مضمون فراگیر	مضامین سازمان دهنده	مضامین پایه	مفاهیم
			ناامیدی به آینده
	آسیب های روانی	مشکلات روانشناختی	افسردگی اضطراب استرس وابستگی به فضای مجازی
		مشکلات روانشناختی اجتماعی	تمایل به خودکشی اعتماد به نفس پایین قربانی شدن و سوء استفاده جنسی
	آسیب های مذهبی	مشکلات مرتبط با باور دینی	تردیدهای دینی و مذهبی کمرنگ شدن عقاید دینی
		مشکلات مرتبط با مناسک دینی	کم حجابی بی حجابی نماز نخواندن روزه نگرفتن
	آسیب های جسمی	مشکلات مستقیم	ضعیف شدن چشم سر درد بی خوابی کمر درد درد ستون فقرات
		مشکلات غیرمستقیم	کم تحرکی چاقی تنبلی کم اشتها و بی اشتها

آسیب های خانوادگی: نتایج مصاحبه ها با دانش آموزان حکایت از این داشت که حدود ۸ مشکل اساسی حوزه خانوادگی وجود دارد که در قالب مفاهیم قرار گرفتند. کاهش ارتباط با اعضای خانواده، عدم علاقه شرکت در جلسات و مهمونی ها خانوادگی، علاقه به حضور در اتاق، شکاف بین نسلی، بی احترامی به اعضای خانواده، عدم حرف شنوی فرزندان، جر و بحث و دعوا با اعضای خانواده و دروغ گویی به اعضای خانواده از جمله آسیب های مورد اشاره ی بوده است که در قالب دو مضمون پایه مشکلات تعاملی و مشکلات تهاجمی دسته بندی شدند. در ادامه مواردی که مصاحبه شوندگان در این زمینه بدان اشاره کرده اند، ذکر می شود:

من علاقه زیادی به حضور در فضای مجازی به خصوص اینستا و یوتیوب دارم. این علاقه به حدی است که فقط برای خوردن ناهار و شام و دستشویی از اتاق بیرون می روم و اگر این کارها نباشند دوست ندارم از اتاقم خارج شوم. (دانش آموز پسر، پایه).

آسیب های تحصیلی: نتایج مصاحبه ها با دانش آموزان حکایت از این داشت که حدود ۶ مشکل اساسی حوزه تحصیلی وجود دارد که در قالب مفاهیم قرار گرفتند. اتلاف وقت، کم شدن خلاقیت، حواس پرتی، پرش ذهنی هنگام درس خواندن، افت عملکرد تحصیلی و حاضر نشدن در سر کلاس از جمله آسیب های مورد اشاره ی بوده است که در قالب دو مضمون پایه فرایندی و پیامدی دسته بندی شدند. در ادامه مواردی که مصاحبه شونده گان در این زمینه بدان اشاره کرده اند، ذکر می شود:

بعضی اوقات تا دیر وقت و یا شاید تا نزدیک های صبح تو این شبکه های مجاز هستم و بعدش اصلاً نمی تونم از خواب بیدار بشم و مجبور میشم که ساعت اول یا دوم مدرسه رو غیبت کنم. اینها باعث میشه بعضی اوقات درسها رو خوب یاد نگیرم. (دانش آموز پسر، پایه).

آسیب های اجتماعی: نتایج مصاحبه ها با دانش آموزان حکایت از این داشت که حدود ۲۲ مشکل اساسی حوزه اجتماعی وجود دارد که در قالب مفاهیم قرار گرفتند. ارتباط با جنس مخالف، شکست عشقی، دوستی های مجازی، نداشتن دوست سالم در دنیای واقعی، رواج بی بندوباری جنسی، پورنوگرافی، خودارضایی، دیدن محتواهای نامناسب، مصرف مواد مخدر، مصرف الکل، مصرف سیگار، تمایل به پرخاشگری، دعوا و درگیری، پیروی از مدهای جدید، پیروی کورکورانه از سلبریتی ها، قبح زدایی از رفتارهای ناهنجار، رواج فحاشی، شوخی های ناهنجار و جنسی، مقایسه کردن خود با دیگران، الگو یابی و گروه مرجع نامناسب، فرار از منزل، ناامیدی به آینده از جمله آسیب های مورد اشاره ی بوده است که در قالب پنج مضمون پایه فقدان مهارت های ارتباطی، انحراف جنسی، مصرف دخانیات، مواد و الکل، خشونت و تقلید افراطی و ناهنجار دسته بندی شدند. در ادامه مواردی که مصاحبه شونده گان در این زمینه بدان اشاره کرده اند، ذکر می شود:

من توی شبکه های مختلف مجازی پیگیری وضعیت بالگرهای معروف هستم و دوست دارم یه روزی مثل اونها بشم. هم بالگرها رو دوست دارم و هم زندگی خصوصی سلبریتی ها برام جذابیت پیگیری داره. خودم میخوام تلاش کنم که یه روز بازیگر بشم. (دانش آموز پسر، پایه هشتم).

آسیب های روانی: نتایج مصاحبه‌ها با دانش آموزان حکایت از این داشت که حدود ۷ مشکل اساسی حوزه روانی وجود دارد که در قالب مفاهیم قرار گرفتند. افسردگی، اضطراب، استرس، وابستگی به فضای مجازی، تمایل به خودکشی، اعتماد به نفس پایین و قربانی شدن و سوء استفاده جنسی از جمله آسیب های مورد اشاره‌ی بوده است که در قالب دو مضمون پایه مشکلات روانشناختی و مشکلات روانشناختی اجتماعی دسته بندی شدند. در ادامه مواردی که مصاحبه‌شوندگان در این زمینه بدان اشاره کرده‌اند، ذکر می‌شود:

برای خودم که اتفاق نیفتاده ولی دوستانم از طریق همین شبکه های اجتماعی مثل تلگرام و اینستاگرام با پسرهای غریبه دوست می شدند. اول اشنایی هدفشون ازدواج بود ولی بعدا معلوم میشد پسر خیلی ا دوستم بزرگتره و برای سوء استفاده بهش دروغ گفته. بعدا هم که دست پسر رو شد کات کردند و دوستم خیلی افسرده شد. (دانش آموز دختر، پایه هفتم).

آسیب های مذهبی: نتایج مصاحبه‌ها با دانش آموزان حکایت از این داشت که حدود ۶ مشکل اساسی حوزه مذهبی وجود دارد که در قالب مفاهیم قرار گرفتند. تردیدهای دینی و مذهبی، کمرنگ شدن عقاید دینی، کم حجابی، بی حجابی، نماز نخواندن، روزه نگرفتن از جمله آسیب های مورد اشاره‌ی بوده است که در قالب دو مضمون پایه مشکلات اعتقادی و مناسکی دسته بندی شدند. در ادامه مواردی که مصاحبه‌شوندگان در این زمینه بدان اشاره کرده‌اند، ذکر می‌شود:

بخاطر اعتراضات پارسال کلاً از هرچی دین و اعتقادات دینی هست بیزار شدم. من فرد دینداری نیستم و به هیچی اعتقاد ندارم. دینی ک بخواد مردم را بخاطر یک روسری بکشد رو دوست ندارم. (دانش آموز دختر، پایه هفتم).

آسیب های جسمی: نتایج مصاحبه‌ها با دانش آموزان حکایت از این داشت که حدود ۹ مشکل اساسی حوزه جسمی وجود دارد که در قالب مفاهیم قرار گرفتند. ضعیف شدن چشم، سردرد، بی خوابی، کمر درد، درد ستون فقرات، کم تحرکی، چاقی، تنبلی، کم اشتها و بی اشتها و بی اشتها از جمله آسیب های مورد اشاره‌ی بوده است که در قالب دو مضمون پایه مشکلات مستقیم و غیر مستقیم دسته بندی شدند. در ادامه مواردی که مصاحبه‌شوندگان در این زمینه بدان اشاره کرده‌اند، ذکر می‌شود:

من همیشه در حال بازی انجام دادن هستم. هم تو گوشی بازی آنلاین انجام می دم و هم با پلی استیشن. برای همین دائم کمر درد دارم. چون دائماً یکجا نشستم نسبت به قبل چاق تر هم شدم. (دانش آموز پسر، پایه نهم).

مضمون فراگیر دوم: دلایل آسیب های حوزه فضای مجازی

در مصاحبه‌های به عمل آمده درباره دلایل آسیب های حوزه فضای مجازی، به ۵ مضمون پایه اشاره شد که این موارد در قالب مضامین فراگیر و سازمان‌دهنده قابل تقسیم بندی بودند. این مضامین پایه مورد اشاره ابتدا به دو دسته کلی دلایل خانوادگی و اجتماعی تقسیم شدند. سپس هر کدام از این دو دسته کلی به دسته‌های فرعی‌تر تقسیم و مصادیق مورد اشاره در آن به صورت جدول زیر آورده شد.

جدول ۲- دلایل آسیب های حوزه فضای مجازی از منظر دانش آموزان

مضمون فراگیر	مضامین سازمان دهنده	مضامین پایه	مفاهیم
دلایل آسیب های فضای مجازی	دلایل خانوادگی	خانواده گسسته و پریشان	دوری از جرو بحث های والدین
			طلاق و جدایی والدین
	دلایل خانوادگی	خانواده گسسته و پریشان	فرار و دوری از جو خانواده
			کم بود محبت و درک نشدن توسط والدین
دلایل خانوادگی	خانواده گسسته و پریشان	صمیمی نبودن خانواده و فرزندان	
		کمبود محبت و توجه در خانواده	
دلایل خانوادگی	خانواده گسسته و پریشان	ارتباط کم رنگ با خانواده	
		سرزنش شدن توسط والدین	
دلایل آسیب های فضای مجازی	سوء مدیریت و نظارت	سوء مدیریت و نظارت	عدم نظارت درست والدین
			تنهایی در خانه به دلیل شاغل بودن والدین
دلایل آسیب های فضای مجازی	سوء مدیریت و نظارت	سوء مدیریت و نظارت	کنترل نکردن والدین
			آگاه نشدن خانواده از رفتار فرزندان
دلایل آسیب های فضای مجازی	سوء مدیریت و نظارت	سوء مدیریت و نظارت	فضای خشک نصیحت و امر و نهی به فرزندان
			ابراز وجود
دلایل اجتماعی	هویت یابی اجتماعی مجازی	هویت یابی اجتماعی مجازی	تائید شدن توسط افراد مجازی
			هم صحبتی و درک از طرف دوستان و همسالان برای تایید یکدیگر
دلایل اجتماعی	هویت یابی اجتماعی مجازی	هویت یابی اجتماعی مجازی	ساختن زندگی های خودساخته مجازی
			معرفی بر اساس معیار های دلخواه خود
دلایل اجتماعی	هویت یابی اجتماعی مجازی	هویت یابی اجتماعی مجازی	نمایش شخصیت دروغین برای بالا بردن خود
			توجه و دریافت فیدبک های تایید کننده
دلایل اجتماعی	فقدان سواد رسانه ای	فقدان سواد رسانه ای	عدم آگاهی از مشکلات فضای مجازی
			عدم آموزش درست
دلایل اجتماعی	فقدان سواد رسانه ای	فقدان سواد رسانه ای	زود وارد شدن به فضای مجازی
			در سنین پایین صاحب گوشی شخصی شدن

مضمون فراگیر	مضامین سازمان دهنده	مضامین پایه	مفاهیم
			نقاب داشتن آدم ها تقلید افراطی از دنیای مد و بلاگر ها بی اعتمادی به افراد دنیای واقعی ترس از طرد شدن از سمت هم سالان مجازی بودن تدریس در دوره کرونا
		گذران اوقات فراغت (فراغت مندی مجازی)	پر کردن اوقات فراغت با فضای مجازی گذشتن زمان سرگرم شدن باگوشی پناه بردن به فضای مجازی برای شاد بودن گرفتن انگیزه و انرژی مثبت در فضای مجازی کنجکاوی بیش از حد درباره مسائل مختلف

دلایل خانوادگی: نتایج مصاحبه‌ها با دانش آموزان حکایت از این داشت که حدود ۱۳ دلیل خانوادگی وجود دارد که در قالب مفاهیم قرار گرفتند. دوری از جرو بحث های والدین، طلاق و جدایی والدین، فرار و دوری از جو خانواده، کم بود محبت و درک نشدن توسط والدین، صمیمی نبودن خانواده و فرزندان، کمبود محبت و توجه در خانواده، ارتباط کمرنگ با خانواده، سرزنش شدن توسط والدین، عدم نظارت درست والدین، تنهایی در خانه به دلیل شاغل بودن والدین، کنترل نکردن والدین، آگاه نشدن خانواده از رفتار فرزندان و فضای خشک نصیحت و امر و نهی به فرزندان از جمله دلایل مورد اشاره‌ی بوده است که در قالب دو مضمون پایه خانواده گسسته و پریشان و سوء مدیریت و نظارت دسته بندی شدند. در ادامه مواردی که مصاحبه‌شوندگان در این زمینه بدان اشاره کرده‌اند، ذکر می‌شود:

پدر و مادرم خیلی خونه نیستند و غروبها میان خونه من هم سعی میکنم نبودشون را با فعالیت تو اینستا جبران کنم. البته وقتی میان هم خیلی بهم گیر میدن و من خیلی سعی میکنم از اتاق بیرون نیام تا در معرض دیدشون و نکته گویی هاشون نباشم. (دانش آموز پسر، پایه هشتم).

دلایل اجتماعی: نتایج مصاحبه‌ها با دانش آموزان حکایت از این داشت که حدود ۲۲ دلیل اجتماعی وجود دارد که در قالب مفاهیم قرار گرفتند. ابراز وجود، تأیید شدن توسط افراد مجازی، هم صحبتی و درک از طرف

دوستان و همسالان برای تایید یکدیگر، ساختن زندگی های خودساخته مجازی، معرفی بر اساس معیار های دلخواه خود، نمایش شخصیت دروغین برای بالا بردن خود، توجه و دریافت فیدبک های تایید کننده، عدم آگاهی از مشکلات فضای مجازی، عدم آموزش درست، زود وارد شدن به فضای مجازی، در سنین پایین صاحب گوشی شخصی شدن، نقاب داشتن آدم ها، تقلید افراطی از دنیای مد و بلاگر ها، بی اعتمادی به افراد دنیای واقعی، ترس از طرد شدن از سمت هم سالان، مجازی بودن تدریس در دوره کرونا، پر کردن اوقات فراغت با فضای مجازی، گذشتن زمان، سرگرم شدن باگوشی، پناه بردن به فضای مجازی برای شاد بودن، گرفتن انگیزه و انرژی مثبت در فضای مجازی و کنجکاوی بیش از حد درباره مسائل مختلف از جمله دلایل مورد اشاره ی بوده است که در قالب سه مضمون پایه هویت یابی اجتماعی مجازی، فقدان سواد رسانه ای و گذران اوقات فراغت (فراغت مندی مجازی) دسته بندی شدند. در ادامه مواردی که مصاحبه شونده گان در این زمینه بدان اشاره کرده اند، ذکر می شود:

من دوستهای مجازی خیلی زیادی دارم که رابطه خوبی باهاشون دارم. اونها همیشه برای هر کاری که دوست دارم انجام بدم مثل نوع لباس پوشیدن، آرایش مو، تصمیم برای درس نخوندن من رو تشویق می کنند. واقعا احساس خوبی به اونها دارم و دوست دارم ساعت ها باهاشون وقت بگذرونم (دانش آموز دختر، پایه نهم).

بحث و نتیجه گیری:

هدف از تحقیق حاضر مطالعه کیفی آسیب های فضای مجازی در دانش آموزان متوسطه اول شهر اراک و دلایل بروز آن بوده است. برای اکتشاف دقیق موضوع از روش کیفی استفاده شد. برای تحقق این اهداف از دانش آموزان متوسطه اول شهر اراک مصاحبه هایی گرفته شد. سوالات اصلی تحقیق بدین شکل بود: فضای مجازی چه مشکلاتی را برای دانش آموزان به وجود می آورد؟ دلایل بروز این مشکلات بر دانش آموزان را چه چیزهایی می دانید؟

نتایج نشان داد که شش دسته ی کلی آسیب های خانوادگی، آسیب های تحصیلی، آسیب های اجتماعی، آسیب های روانی، آسیب های مذهبی و آسیب های جسمی را می توان به عنوان آسیب های فضای مجازی دانش آموزان در نظر گرفت. نتایج این مطالعه در راستای سایر تحقیقات مثل زندوانیان و همکاران (۱۳۹۲)، حدادیان و همکاران (۱۴۰۲) و بهرامی و شاهی (۱۴۰۲) قرار دارد. البته مطالعه حاضر طیف بیشتری از آسیب های فضای مجازی را بررسی کرده بود این در حالی است که تحقیق حدادیان و همکاران (۱۴۰۲) و

زندوانیان و همکاران (۱۳۹۲)، آسیب‌های خانوادگی، تحصیلی، سازگاری، اعتقادی و روانی را بررسی کرده بودند و بهرامی و شاهی (۱۴۰۲) دو آسیب خانوادگی و تحصیلی را مورد بررسی قرار دادند. به نظر می‌رسد آسیب‌های فضای مجازی در دانش آموزان شهر اراک بیشتر جنبه‌های شناختی و اعتقادی دارد که می‌توان جهان‌بینی آنها را تحت الشعاع قرار دهد. با توجه به اینکه دانش آموزان در سن هویت یابی هستند، به شدت هویت‌های دینی و فردی آنها و سپس هویت تحصیلی آنها دارای مشکل می‌شود که این موارد می‌تواند زمینه‌های آسیب‌های دیگر مثل تمایل به رفتارهای پرخطر یا رفتارهای مجرمانه را در آینده افزایش دهد.

مطابق با نتایج تحقیق، دلایل خانوادگی و اجتماعی منجر به بروز بیشتر آسیب‌های فضای مجازی شدند. در این باره می‌توان بیان کرد که خانواده در بیشتر جوامع، به خصوص جامعه ایران، مهم‌ترین نهاد اجتماعی کردن فرزندان است و می‌تواند مانع درگیری اعضای خود در آسیب‌های اجتماعی شود ولی نتایج تحقیق و مشاهدات محقق نشان می‌دهد خانواده دانش آموزان در شهر اراک، به خصوص در مناطق کم برخوردار، انسجام لازم را برای تاثیرگذاری و مدیریت رفتارهای دانش آموزان را ندارد. برخی خانواده‌ها به دلایلی مثل طلاق و تک سرپرست بودن و برخی دیگر به دلایلی مثل مشغله زیاد والدین و نیازهای مبرم مالی، توانایی لازم را برای حفظ و حراست از فرزندان برای درگیر نشدن در آسیب‌های اجتماعی مختلف، به خصوص آسیب‌های فضای مجازی، ندارند. همچنین به دلیل شرایط اقتصادی نامناسب در جامعه ایران و شهر اراک مثل تورم، رکود، بالا بودن هزینه‌های زندگی، فشار اجتماعی و اقتصادی یکی از مهم‌ترین عوامل است که می‌تواند به طور مستقیم و غیر مستقیم بر آسیب‌های فضای مجازی دانش آموزان تاثیر بگذارد. خانواده‌های درگیر مشکلات اقتصادی به دلیل ساعات زیاد کار و عدم حضور در منزل نمی‌توانند نظارت کافی روی دانش آموزان داشته باشند و حمایت مناسب از فرزندان را انجام دهند. این نتایج در راستای نتایج تحقیقات پیشین مثل شیوندی و همکاران (۱۴۰۱)، رحمانی و ایل بیگی (۱۴۰۰)، خواجه‌ونداحمدی و ابراهیمی (۱۴۰۰) و خرازانی (۱۳۹۵) قرار دارد.

پیشنهادها

پیشنهادهای مطرح شده بیشتر مرتبط با سازمان آموزش و پرورش می‌باشد و این سازمان باید مسئول اجرای آن باشد.

❖ فقدان سواد رسانه‌ای یکی از نتایج به دست آمده از تحقیق بوده است. دانش آموزان و والدین آنها

سواد رسانه‌ای ندارند و این یکی از دلایل مهم درگیری بیشتر آنها در آسیب‌های فضای مجازی

است. برای مدیریت این موضوع، باید سواد رسانه‌ای دانش آموزان و والدین آنها ارتقا یابد. همچنین، می‌توان با گنجاندن درس‌ها یا واحدهایی در زمینه آشنایی و نحوه استفاده از فضای مجازی و رسانه‌های نوین در محتوای نظام آموزشی کشور، آسیب‌ها و پیامدهای منفی فضای مجازی را تقلیل داد. علاوه بر این، با برگزاری کلاس‌های آموزشی در مدارس و دانشگاه‌ها در خصوص فرصت‌ها و چالش‌های فضای مجازی می‌توان آگاهی و هوشیاری نوجوانان و جوانان استان را در زمینه آسیب‌های فضای مجازی افزایش داد.

❖ نتایج تحقیق نشان داد که یکی از دلایل مهم حضور دانش آموزان در فضای مجازی نبود فضاها و امکانات گذران اوقات فراغت در شهر اراک می‌باشد و خانواده‌ها هم اوقات فراغت دانش آموزان را به خوبی مدیریت نمی‌کنند و دانش آموزان برای مدیریت اوقات فراغت به فضای مجازی پناه می‌برند. برای مقابله با این مسئله پیشنهاد می‌شود آموزش و پرورش می‌تواند با آموزش مهارت‌های حل مسئله، تصمیم‌گیری، ارتباطات فردی و اجتماعی، تقویت معنویات و موضوعات دینی، استفاده مناسب از زمان و غنی‌سازی اوقات فراغت و خودشناسی در ایجاد نگرش درست دانش‌آموزان نسبت به استفاده صحیح از فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی کار ساز باشد و در دانش‌آموزان ایجاد مصونیت نماید. علاوه بر این، آموزش و پرورش می‌تواند با گسترش برنامه‌های ورزشی، اردوهای تفریحی، برگزاری نمایشگاه، مسابقات و جشنواره‌های هنری مختلف ضمن هدایت دانش‌آموزان به استفاده بهینه از زمان زمینه ساز ایجاد امید و نشاط در دانش‌آموزان گردد.

❖ یکی از مشکلاتی که در تحقیق به آن اشاره شد این است که والدین آگاهی لازم برای استفاده از گوشی هوشمند و فضای مجازی را ندارند و متعاقباً توانایی مدیریت و نظارت کافی بر فرزندان برای آنها فراهم نیست. بنابراین برای کاهش این مشکل، ارتقای سطح آگاهی والدین با برگزاری جلسات اولیاء و مربیان در مورد نحوه ارتباط صحیح با فرزندان، نحوه کنترل از راه دور بر استفاده از فضای مجازی و علل گرایش دانش‌آموزان به سمت شبکه‌های اجتماعی و فضای مجازی می‌تواند نقش پیشگیرانه در برابر آسیب‌های فضای مجازی داشته باشد.

منابع:

- ابراهیمی، سارا، و خواجه وند احمدی، عیسی. (۱۳۹۹). تحلیل روان‌سنجی مقیاس قربانی شدن در فضای مجازی و ارتباط آن با عوامل روانی و اجتماعی در دانش‌آموزان دختر. *مطالعات اجتماعی - روان‌شناختی زنان (مطالعات زنان)*، ۱۸(۳)، ۱۴۵-۱۸۰.
- اشتراوس، انسلم، کوربین، جولیت (۱۳۹۱)، *مبانی پژوهش کیفی، فنون و مراحل تولید نظریه زمینه‌ای*، ترجمه ابراهیم افشار، تهران: نشر نی.
- باهنر، ناصر، جعفری کیدقان، طاهره (۱۳۸۹)، «تلویزیون و تاثیرات کاشتی آن بر هویت فرهنگی ایرانیان»، *فصلنامه تحقیقات فرهنگی*، ۴(۱)، ۱۳۱-۱۵۶.
- بهرامی، مه‌ری و شاهی، فرزاد (۱۴۰۲). بررسی آسیب‌های فضای مجازی برای کودکان و نوجوانان و شیوه‌های مقابله با آن، هشتمین کنگره بین‌المللی تحقیقات بین‌رشته‌ای در علوم انسانی اسلامی، فقه، حقوق و روانشناسی، تهران: دانشگاه علمی کاربردی.
- پورشهریاری، مه‌سیما (۱۳۸۶). مقایسه افسردگی، انزوای اجتماعی و ارتباطات خانوادگی دانش‌آموزان دختر کاربر و غیر کاربر اینترنتی دبی. *مطالعات روان‌شناختی*، ۱(۲)، ۴۹-۶۹.
- حبیب‌زاده ملکی، اصحاب، و قاسمی، محمد (۱۳۸۸). رابطه بین استفاده از رسانه‌های صوتی - تصویری و بزهکاری نوجوانان. *پژوهش‌های ارتباطی*، ۱۶(۲)، ۹۵-۱۲۰.
- حبیبی فهیم، حبیب‌الله؛ خانیکی، هادی و انتظاری، اردشیر (۱۳۹۲). رابطه فضای مجازی و عام‌گرایی کاربران اینترنت در میان کارکنان سازمان اسناد کتابخانه ملی ایران، *مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات*، ۲(۹۰)، ۱۴۱-۱۶۱.
- حدادیان، علی، حضرتی صومعه، زهرا، ودیعه، ساسان (۱۴۰۲). تبیین جامعه‌شناختی آسیب‌های اجتماعی فضای مجازی در بین نوجوانان پسر، *فصلنامه پژوهش‌های اطلاعاتی و جنایی*، ۱۸(۱)، ۱۰۱-۱۲۴.
- خرازانی، سیدحمید. (۱۳۹۵). رابطه استفاده از فضای سایبر با گرایش دانش‌آموزان به خشونت. *پژوهش‌های اطلاعاتی و جنایی*، ۱۱(۱)، ۱۶۱-۱۸۴.
- خواجه‌ونداحمدی، عیسی، و ابراهیمی، سارا. (۱۴۰۰). نقش عوامل فردی، خانوادگی و اجتماعی در بزه‌دیدگی در فضای مجازی. *مطالعات توسعه اجتماعی ایران*، ۱۳(۲)، ۷-۲۳.
- دریغوس، هربرت (۱۳۸۳). *درباره اینترنت*، ترجمه علی فارسی‌نژاد، تهران: ساقی.

ربیعی، علی، و محمدزاده یزد، فرشته (۱۳۹۲). آسیب‌شناسی فضای مجازی، بررسی تاثیر استفاده از اینترنت بر انزوای اجتماعی دانشجویان. راهبرد اجتماعی فرهنگی، ۲(۶)، ۴۳-۶۰.

رحمانی سمیرا، ایل بیگی رضا (۱۴۰۰). نقش ابعاد شخصیتی هگزاگو و نگرش‌های مذهبی و هوش اخلاقی در پیش‌بینی آسیب‌های فضای مجازی در دانش‌آموزان دختر دوره دوم مقطع متوسطه شهر مشهد. رویش روان‌شناسی. ۱۰ (۱۱)، ۲۱۹-۲۲۸.

روشندل اربطانی، طاهر، امیری، عبدالرضا (۱۳۹۰)، «بررسی الگوی مصرف رسانه‌ای دانش‌آموزان و تأثیرپذیری آنها از رسانه‌ها با هدف برنامه‌ریزی‌های آموزشی پلیس»، فصلنامه مطالعات امنیت اجتماعی، ۲۵، ۵۳-۱۰۵. رهبر، نسیم؛ نیک قدم حجتی، ساناز و سلیمانی روزبھانی، فاطمه (۱۳۹۴). تعیین عوامل موثر بر آسیب‌های فضای مجازی و راهکارهای مقابله با آن، در دانش‌آموزان ایرانی (مطالعه موردی: دانش‌آموزان مقطع متوسطه و پیش‌دانشگاهی مدارس ناحیه ۱ کرج). دومین همایش بین‌المللی مدیریت و فرهنگ توسعه، تهران. زندوانیان، احمد، حیدری، مریم، باقری، ریحانه، و عطارزاده، فاطمه. (۱۳۹۲). آسیب‌های فضای مجازی بین دانش‌آموزان دختر. مطالعات فرهنگ - ارتباطات، ۱۴(۲۳)، ۱۹۵-۲۱۶.

سراج‌زاده، سید حسین و بابایی، مینا (۱۳۸۹). جهانی‌شدن، فرهنگ جهانی و کجروی فرهنگی. فصلنامه علوم اجتماعی، ۱۷(۴۸)، ۴۳-۷۱.

شربتیان، محمدحسن و بخارایی، احمد (۱۳۹۳). پیامدهای اجتماعی آسیب‌شناختی اینترنت. مهندسی فرهنگی، ۸(۷۹)، ۱۴۳-۱۷۲.

شمس، سیمین، عموزاده، معصومه، زینیوند مقدم، حجت، غلامی، بهمن (۱۳۹۲). بررسی عوامل موثر بر گرایش به کجروی فرهنگی دانشجویان دختر و پسر. فصلنامه زن و جامعه، ۴(۱)، ۱۰۱-۱۲۳.

شیوندی، کامران، حسنونند، فضل‌الله، عبدالهی مقدم، مریم، کوشکی، محمود (۱۴۰۱). مقایسه‌ی ویژگی‌های روانشناختی دانش‌آموزان دبیرستانی درگیر در فضای مجازی و دانش‌آموزان معمولی، مطالعات رسانه‌های نوین، ۸(۳۰)، ۱۸۰-۱۵۵.

فرجاد، محمدحسین (۱۳۸۰)، آسیب‌شناسی اجتماعی و جامعه‌شناسی انحرافات، تهران: انتشارات بدر. قاسمی، وحید، میرمحمدتبار، سیداحمد، و عدلی پور، صمد. (۱۳۹۳). تبیین جامعه‌شناختی تاثیر رسانه‌های خارجی بر کجروی فرهنگی دانش‌آموزان دبیرستانی شهر فریدونکنار. مطالعات توسعه اجتماعی - فرهنگی، ۲(۳)، ۵۳-۷۸.

قاسمی، وحید، عدلی پور، صمد، کیانپور، مسعود (۱۳۹۲)، «تعامل در فضای مجازی شبکه‌های اجتماعی اینترنتی و تأثیر آن بر هویت دینی جوانان؛ مطالعه موردی فیس‌بوک و جوانان شهر اصفهان»، *دوفصلنامه علمی پژوهشی دین و ارتباطات*، ۱۹(۲)، ۳۵-۹.

محمدپور، احمد (۱۳۸۹)، *طرح‌های تحقیق با روش‌های ترکیبی: اصول پارادایمی و روش‌های فنی*، مجله *مطالعات اجتماعی ایران*، دوره ۴، شماره ۲: ۱-۲۶.

Joseph, S., & Stockton, H. (2018). The Multidimensional Peer Victimization Scale: A systematic review. *Aggression and Violent Behavior*, 42(1), 96–114.

Morgan, M. (1995). *The Critical Contribution of George Gerbner*, Colorado, Westview Press, 19(2), 99-117.

Salwen, M. (1991) Cultural imperialism: a media effects approach, *Critical Studies in Mass Communication*, 8(1), 29-38.

White, R. (1983) A backwater awash: The Australian experience of Americanisation, *Journal of Theory, Culture and Society*, 1(1): 108-122.